

Генинг В. Ф., Зданович Г. Б., Генинг В. В. Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. — Челябинск, 1992.

²⁶ Смирнов К. Ф., Кульмина Е. Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий. — М., 1977.

²⁷ Кривцова - Тракова О. А Бессарбскийклад. — М., 1949; Попова Т. Б. Бородинский клад. — Без року видання.

²⁸ Клочок В. І. "Народи моря" та Північне Причорномор'я // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 39—51.

²⁹ The Penguin Atlas of World History. — Vol. 1: From the Begean to the Eve of the French Revolution; — London, 1978. — P. 12—13, 14—15, 18—19, 32—33, 132—133.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

Давньоруська держава кінця XI — початку XII ст. (Від усобиць до стабілізації)

Вже побіжне читання "Повісті временних літ" та інших літописів кінця 70-х — початку 90-х років XI ст. залишає враження, що реставрація одноосібної монархії на Русі, завдяки вокняжінню в Києві Всеволода Ярославича в жовтні 1078 р., була багато в чому зовнішньою і поверховою. Тимчасом в історіографії поширена думка, ніби в часи Всеволода Русь являла собою єдиновладну монархію¹. Щоправда, частина істориків зауважувала, що єдиновладдя Всеволода Мало обмежений характер. "Час тривалого князювання Всеволода (1078—1093) був критичним в історії міжкнязівських відносин Давньої Русі. При ньому виявились основні суперечності в звичайному розумінні засад князівського володіння", що порушило тенденцію збереження єдності Руської землі й концентрації її в руках київських князів². Скептично дивився на одноосібність влади Всеволода Ярославича в Києві М. С. Грушевський³.

Неузгодженість в оцінках істориками характеру влади Всеволода й самої Давньоруської держави його часів впливають із специфіки свідчень "Повісті временних літ": лаконічних, уривчастих, неповних і часом суперечливих, що надає можливості для різних інтерпретацій. Однак лише це джерело при всіх його недоліках може скласти фундамент побудови концепції, безумовно, при користуванні безсумнівними історичними фактами і коректному їх тлумаченні.

Головними проблемами даної статті є визначення характеру центральної влади й структури Київської держави Часів від Всеволода до Володимира Мономаха включно. В цьому аспекті виглядає важливим і красномовним вже той перший запис "Повісті", яким відкривається розповідь про сходження Всеволода на головний руський стіл: "Всеволод же седе в Києве на столе отца своего и брата своего (тут і далі підкреслення мос. — М К), приим власть Руськую всю"⁴. У цьому тексті привертають увагу слова "на столе... брата своего". їх немає в повідомленнях про вокняжіння Всеволодових діда Володимира й батька Ярослава, — хоча ті стали княжити в Києві теж по своїх братах.

Певно, в правосвідомості і в очах панівної верхівки давньоруського суспільства, — а літописець висловлював її погляди, — принцип родового старійшинства (коли влада передається старшому в роді, від старшого брата до наступного за часом народження), що був започаткований Ярославом *, зберігав ще повну силу.

На те, що Всеволод все життя дотримувався порядку родового старійшинства, — а, головне, таким його вважали сучасники! — вказує й розповідь Нестора про останні дні князя: "Сему (Всеволоду. — М. К.) приимшо послезе всея братья стол отца своего, по смерти брата своего"⁵.

Це наполегливе, подвійне підкреслення літописцем того факту, що Всеволод одержав владу по своїх братах і по смерті брата (старшого!), як заповідав йому батько, ніяк не може бути випадковим.

Перші заходи Всеволода як київського князя були начебто традиційно рішучими для єдиновладного правителя. Він одразу "посади сина свого Володимера Чернигове, а Ярополка (Ізяславича. — *М. К.*) Володимери (Волинському. — *М. К.*), придав ему Туров". Наступного року Всеволод зупинив біля м. Воїнь Романа Святославича, невдоволеного, певно, тим, що Чернігів дістався не йому, а Мономаху, й "створи мир с половци", яких той привів з собою. Смерть Романа на шляху до Тмуторокані від рук тих же половців навряд чи була випадковою так само, як і звістка "Повісті временних літ" того ж 1079 р.: "Олга (Святославича. — *М. К.*) емша козарє, поточиша и за море — Цесарюграду. Всеволод же посади посадника Ратибора Тмуторокани"⁶.

Загибель Романа й заслання бунтівного Олега до Візантії, найімовірніше, можна пов'язати з державотворчими заходами Всеволода, як і взяття Ним Тмутороканського князівства під владу Києва. Здавалось би, він не лише зосередив у своїх руках більшу частину земель держави, а й проводив єдиновладну політику в ній. Однак літописне повідомлення 1081 р. викликає сумніви щодо цього й певною мірою підтверджує до тепе зауважений М. С. Грушевського, за яким Всеволод усе своє князювання тільки те й робив, що відбивався від ізгоїв⁷: "Бежа Игоревич Давнд с Володаремь Ростиславичемь месяца мая 18 день. И придоста Тмутроканю, и яста Ратибора, и седоста Тмутрокани"⁸.

Самочинне загарбання Давидом і Володарем належної Всеволоду волості ще й скинення й ув'язнення його посадника Ратибора було прямим викликом київському князю й центральній владі. Однак Всеволод Ярославич ніяк не відреагував на свавільні дії двох ізгоїв, а тимчасом він міг би послати Володимира Мономаха й легко вибити з Тмуторокані слабосилих тоді Давида з Володарем так, як вчинив 1065 р. Святослав Ярославич чернігівський, коли Ростислав Володимирович вигнав з Тмуторокані його сина Гліба. Тмуторокань повернув собі сам Олег Святославич, який 1083 р. втік з візантійського заслання. Він схопив Давида й Володаря, а сам знову сів на стіл. І цього разу київський князь не вжив каральних заходів проти Олега.

Та зовсім інакше реагував Всеволод на непослух князів ца реально підвладній йому землі Русі. Під 1084 р. у "Повісті" вміщено повідомлення: "В се же время выбегоста Ростиславича два (не названі на ім'я. — *М. К.*) от Ярополка (отже, пересиджували у нього якийсь час у м. Володимирі після вигнання з Тмуторокані. — *М. К.*) и пришедша прогнаста Ярополка. И послаша Всеволод Володимера, сына своего, и выпгнаста Ростиславича, и посади Ярополка Володимери"¹⁰. Київський князь вчинив, мов справжній феодальний созерен: відновив порядок у державі, поставивши на місце одних васалів і повернувши права іншим.

Однак Всеволоду не вдалося продовжити таку послідовну лінію дотримання системи созеренітету — васадітету й приборкання непокірних князів. Того самого 1084 р. "Давнд (Ігоревич. — *М. К.*) зая грекѣ до Візантїи Грецьким шляхом. Дїи київського князя в цій справі були компромісними й політично нечіткими: "Всеволод же, послава, приведе и (Давида. — *М. К.*) и вда ему Дорогобуж"¹¹. Отже, у взаєминах з князями-ізгоями Всеволод застосовував політику медівника й батога: когось придушував силою, а комусь кидав шматок. Це приносило тимчасову стабілізацію, але в кінцевому підсумку вело до послаблення центральної влади і єдності держави.

Відданий Давидові Дорогобуж був маленьким містом. До того ж, він стояв у порубіжжі між Київською та Волинською землями, у так званій

Погорині. І "Повість...", і інші джерела не містять відомості, кому належала тоді Погорина: самому Всеволоду чи Ярополкові волинському. З Київського літопису XII ст. знаємо, що тоді за неї змагалися київські та волинські князі. Поява на волинському порубіжжі напористого й нерозбірливого в засобах Давида (що він продемонструє 1097 р.) не могла не занепокоїти Ярополка. Волинський князь, певно, побачив у наданні Дорогобужа своєму братові в перших (і побачив, мабуть, слушно) намагання позбавити його Волині — тому й зважився на відчайдушний крок.

Під 1085 р. (насправді те сталося 1086-го) в "Повісті...", що явно симпатизувала старшому Ізяславичу, відзначається: "Ярополк же хотіше йти на Всеволода, послуша злих советник". Довідавшись про це, київський князь послав на нього сина Володимира. Ярополк чомусь (адже він зібрався було воювати з самим київським князем!) не став чинити опору. Натомість, залишивши в Луцьку родину й військову дружину, втік до Польщі. Певно, рейд Мономаха, уславленого полководця Русі, був блискавичним і несподіваним для волинського князя. А "Володимер же посади Давыда Володимери, в Ярополка место" ¹².

Справдилися найгірші побоювання Ярополка Ізяславича. Його найнебезпечніший суперник у справі Волині захопив м. Володимир. Мабуть, тому наступного року "приде Ярополк из Ляхов, и створи мир с Володимером... Ярополк же седе Володимери". Здається, *status quo* було відновлено. Однак того ж (1087) року Ярополк пішов у похід на належний Ростиславичам Звенигород галицький і загинув від руки якогось Нерядця, підсланого, очевидно, іншим ізгоєм — Рюриком Ростиславичем. Не випадково після скоєного злочину той Нерядець утік до Рюрика в Перемишль ¹³.

З подальших розповідей "Повісті временних літ", зокрема з постанови Любецького з'їзду князів 1097 р., видно, що Всеволод розділив Волинь на кілька волостей. Львову частку з м. Володимиром дістав Давид Ігоревич; Берестейську землю київський князь віддав старшому Ізяславичу Святополку, а собі взяв Погорину, приєднавши її до великокнязівського домену ¹⁴. В темі даного дослідження важливим є той факт, що Давид дістав виділений його батькові 1054 р. Ярославом Мудрим м. Володимир-Волинський.

Про те, що надання м. Володимира Давидові Ігоревичу не було випадковим, певною мірою свідчить доля Ростиславичів: Рюрика, Володаря й Василька. Можна прийняти можливе припущення М. С. Грушевського, що Ярослав Мудрий в кінці життя віддав своєму старшому онукові Ростиславу Володимировичу західні волості Південної Русі — пізнішу Галицьку землю. Адже за постановою Любецького з'їзду, на якому був проголошений отчинний принцип "держання" волостей, Перемишль дістався старшому синові Ростислава Рюрику, а Теревовль — молодшому, Василькові ¹⁵.

Історики здавна сходяться на думці, що коли 1084 р. Володимир Мономах за дорученням Всеволода вигнав Ростиславичів із самочинно захопленого ними м. Володимира, відновивши на престолі Ярополка, київський князь, аби втихомирити небожів, надав трьом братам землі на терені майбутньої Галичини ¹⁶. Несторів літопис знає, що 1087 року старший Ростиславич Рюрик княжив уже в Перемишлі, а його брат (його ім'я не названо, але це був Володар) — у Звенигороді ¹¹. Таким чином, є підстави вважати, що приблизно одночасно з Давидом Ігоревичем і, може, дещо раніше троє Ростиславичів дістали від київського князя ті самі землі, якими, можливо, володів їх батько. Так набував поширення на практиці й, очевидно, у правосвідомості якоїсь частини верхівки суспільства отчинний порядок володіння князівськими столами та їх заміщення. Такий порядок підривав саму ідею одноосібної монар-

хії, вів до ослаблення її централізації й тісно пов'язаних з цим перших кроків до автономізації окремих волостей.

Важко відповісти на питання: чим була викликана непослідовність Всеволода у головному: справі об'єднання держави й, відповідно, тримання в послулу підлеглих князів. Певною мірою вона пояснюється його м'яким, поступливим характером, небажанням застосовувати силу якраз тоді, коли без неї не можна було обійтися. Та його сину Володимирі не треба було позичати ні державного розуму, ні рішучості, ні військової могутності. І князювання Всеволода на Русі не було ні **Єдиновладним**, ні одноосібним — він правив разом із сином Володимиром. Таким чином, на Русі в 1078—1093 рр. порядкував своєрідний дуумвірат — батька й сина. Напевне, щось не підвладне ні Всеволоду, ні Володимирові Мономаху заважало міцною рукою тримати ізгоїв у покорі, консолідуючи тим самим державу.

Це "щось", на мою думку, лежало в правовій площині. Адже правове поле ряду Ярослава 1054 р. у сфері престолонаслідування й земельних володінь обмежувалося лише єдиним, наступним по ньому поколінням Рюриковичів, тобто п'ятьма синами князя. Навіть старший і дорослий онук Ростислав до ряду вже не внесений. Хоча немає впевненості в тому, що заповіт Ярослава дійшов до нас у повному вигляді, доводиться виходити з тексту, **який** потрапив до літописів.

13 квітня 1093 р. в Києві помер великий князь Всеволод. Перед його сином Володимиром, котрий княжив у Чернігові, простягся прямий шлях до київського престолу — шлях, побудований на отчинному порядку, за який так наполегливо й відчайдушно змагались ізгої й, певно, утвердили його в умах частини феодалів. Однак Володимир не скористався з можливості, що відкривалася перед ним.

За свідченням Нестора, "Володимер нача розмишляти, река: "Аще сяду на столе отца своего, то имам рать со Святополком взяти, яко есть стол преже отца его был" " ¹⁸. Звичайно цей текст розглядався як свідомо визнання Мономахом отчинного порядку заміщення столів¹⁹. Якщо це так, то чому ж він сам не скористався з цього порядку й не сів у Києві, тим більше, що останні роки був фактичним правителем Русі? В. Й. Ключевський так тлумачив наведену цитату: "Мономах почав роздумувати, ймовірно, з приводу поради зайняти київський стіл в обхід старшого брата в перших Святополка Ізяславича: "Сяду я на цей стіл — буде в мене рать із Святополком, тому що його батько сидів на тому столі раніше мого батька"²⁰. Останніх слів в літописі немає, однак сенс роздумів Мономаха, на мій погляд, передано вірно.

М. С. Грушевський зауважував, що Володимир Всеволодом тверезо зважив шанси: Святополк, мовляв, був сильніший, бо за ним стояли Ольговичі з їхніми претензіями на Чернігів²¹. Важко з цим погодитись. Адже за Святополком, котрий сидів тоді в захолусному Турові і мав відповідно малу дружину, стояли Святославичі, жодний з яких у той час не володів скільки-небудь помітним військовим потенціалом. А за Мономахом була майже вся Руська земля. В руках Володимира Всеволодича були й великокнязівська дружина Всеволода, й власна чернігівська, й київське ополчення, й контингенти Переяславщини, Смоленщини, Волині, північноруських земель... Ні, Володимир Мономах був рішуче сильнішим від Святополка!

Дехто з істориків останнього тридцятиріччя пропонує іншу причину відмови Володимира Всеволодича від київського стола. Невдоволені соціальною політикою Всеволода, за яку ніс відповідальність і Мономах, бояри віддали перевагу людині, не обтяженій помилками останніх років, — його братові в перших Святополку²². "Навряд чи це рішення (передати престол Святополку. — М. К.) було добровільним, — пише

П. П. Толочко. — На його прийняття, без сумніву, справили вплив бояри, невдоволені політикою Святополка²³.

У наведених висловлюваннях істориків багато слушного. Та мені здається, що головна причина вчинку Мономаха була іншою. Розповідаючи про початок і кінець князювання Всеволода Ярославича, літописець, я переконаний у цьому, зовсім недаремно підкреслював відданість свого князя порядкуві родового старійшинства у справі заміщення київського та інших князівських столів. У цьому Мономах виявився солідарним з батьком Він добровільно поступився Києвом на користь забутого киянами й слабосилого Святополка ще й тому, що не хотів давати поштовх новим усобицям на Русі. На користь цього свідчать наведені Нестором слова Мономаха: "Аще сяду на столе отца своего, то имам рать со Святополком". Володимир пам'ятав про отчинний, сприятливий для нього порядок, але розумів, що спертися на нього в ту мить — значить пролити багато крові. Головне ж — він поважав принципи родового старійшинства, про що свідчать його власні слова в "Повчанні": "И на весну посади мя отець в Переяславлі перед братьєю"²⁴. В них відчувається ніяковість Мономаха перед старшими від нього в роді Ярославичів братами в перших: Ізяславичами й Святославичами.

Саме вокняжіння Святополка в Києві, попри всю лаконічність літописної статті, описане Нестором у дусі дотримання Ізяславичем порядку родового старійшинства: "И седе на столе отца своего и стрия (дядька. — М. К.) своего"²⁵. Книжник підкреслив, що Святополк вокняжився на престолі, звільненому його дядьком Всеволодом — старшим на той час у родині Ярославичів. Значить, у суспільній правосвідомості цей порядок продовжував жити.

Князювання Святополка Ізяславича (1093—1113) почалося в часи, коли посилювся натиск половецьких ханів на південні окраїни Русі. Почувши про кончину Всеволода й зміни на київському столі, вони прислали послів до Святополка з пропозиціями миру. Святополк не повірив цьому й кинув послів у "истоцьку" (хату, в даному контексті — ув'язнив), що стало приводом до великої війни. Навряд чи хани щиро хотіли миру з Святополком. Вірогідніше, послі мали прощупати фунт, головне — з'ясувати статус Мономаха та його ставлення до нового київського князя.

"Повість временних літ" докладно розповіла про ту нещасливу для Русі війну з кочовиками в травні 1093 р. Важливим для визначення характеру й структури державної влади на Русі є таке місце в цій оповіді: "Смысленний (мужі. — М. К.) же глаголаху (Святополку. — М. К.): "...Послися к брату своєму Володимеру, да бы помогл ему. Володимер же собра вои, и посла по Ростислава, брата своего, Переяславлю, веля ему помагати Святополку"²⁶.

Дехто з істориків бачив у діях Святополка, починаючи з весни 1093 р., лише намагання створити дуумвірат з Володимиром²⁷. І він дійсно був створений, але пізніше й за інших обставин. Наведена цитата з "Повісті" дозволяє припустити: якщо Святополк і думав тоді про дуумвірат, то Мономах ішов далі й прагнув до відновлення тріумвірату, в якому він з братом мав би перевагу над Святополком. Ростислав був тоді переяславським князем. Як і в тріумвіраті 1054 р., мали об'єднатися головні князі південної Руської землі: київський, чернігівський і переяславський. Отже, задуманий Мономахом тріумвірат спирався на традицію сорокарічної давнини. А традиції багато важили в політичному житті середньовічного суспільства, давньоруського зокрема. Три тріумвірат мав сприяти консолідації країни.

Святополк і Володимир з Ростиславом зібрались у Києві в Михайлівському монастирі "и, уладившася, целоваста крест межі собою", що

свідчило про укладення союзу між трьома князями. На з'їзді в Києві не було досягнуто згоди в стратегічній лінії відносин з Половецьким степом: "Володимир хотяше мира, Святополк же хотяше рати. И поиде Святополк, и Володимерь, и Ростислав к Треполю", де "созваша дружину свою на совет... и начаша думати"²⁸. Отже, тріумвірат почав діяти.

Однак йому судилося недовге життя. Після з'їзду Святополка й синів Всеволода біля Треполя відбулася невдала для Русі битва з половцями. Під час переправи через р. Стугну Ростислав потонув, і Мономах не зміг врятувати брата²⁹.

Верхівці суспільства, насамперед Святополку й Мономаху, було ясно, що без зміцнення влади, стабілізації міжкнязівських відносин і втихомирення усобиць Русь не зможе захиститися від кочовиків, котрі в той час загрожували вже самому існуванню Давньоруської держави. Напад Олега Святославича з половецькою ордою на Чернігів 1094 р., воєнничіння його в тому місті й розграбування кочовиками з його дозволу Чернігівської землі погіршили позиції Київської Русі в боротьбі з Половецьким степом. Відтоді Святополку з Мономахом стає зрозумілим, що об'єднуватися слід не лише проти половців, а й проти їхнього спільника Олега "Гориславича", як влучно назвав його автор "Слова о полку Ігоревім". Так виник дуумвірат Святополк — Мономах, що майже двадцять років правив на Русі.

Початок активної діяльності дуумвірату припадає на кінець лютого 1096 р. Тоді Святополк і Мономах зібралися в похід до степу і "посласта к Ольгови, веляща ему пойти на половци с собою. Олег же обещався с ними"³⁰, однак лише зробив вигляд, що прямує в похід. Після повернення з переможного походу дуумвіри стали закидати Олегові: "Се ты не шел еси с нами на поганя, иже погубили суть землю Русьскую... Ты еси ворог нама и Русьстей земли". Вони намагалися примусити чернігівського князя приєднатися до їхньої боротьби з кочовиками, але "Олег же сего не послуша, и бысть межи ими ненависть"³¹. Свою жорстку позицію стосовно "Гориславича" Володимир Мономах пояснив більше ніж через двадцять років по тому, в своєму "Повчанні": "Зане ся бяше (Олег. — М. К.) приложил к половцем"³².

Варто звернута увагу на форму заклику іти в похід, з яким звернулися до Олега Святополк з Володимиром: "веляща ему пойти". Дуумвіри брали на себе відповідальність за долю Руської землі і насамперед очолили боротьбу проти наступу Половецького степу. Певно, тоді вони вже мали можливість віддавати накази іншим князям, навіть найсильнішому серед них у той час Олегові.

Дуумвірат Святополк — Володимир, спрямований насамперед проти половецьких ханів, іншим вістрям дивився в бік чернігівських Святославичів, утримання яких у покорі об'єктивно сприяло централізації й консолідації держави. Тому є підстави вважати Київську Русь 1096—1113 рр. відносно об'єднаною монархією, але не з одним, а двома князями на чолі.

Того самого 1096 р. "Святополк и Володимер посласта к Ольгови, глаголюща сице: "Поиди Киеву, да порад положим о Русьстей земли пред епископн, и пред игуменьх, и пред мужи отець наших (боярами. — М. К.), и пред людми градскими, да быхом оборонили Русьскую землю от поганых"³³. Закликаючи Олега до Києва й прилюдного укладення договору про об'єднання сил проти кочовиків, дуумвіри бачили в князівських з'їздах засіб зміцнення державної єдності та військової могутності Русі. Такі з'їзди (а після Любецького 1097 р. їх відбулося ще кілька) неначе випередили час і якоюсь мірою підготували систему сукупного управління Руссю (колективного сюзеренітету), що встановилась у Давньоруській державі в другій половині XII ст.

Під 1097 р. "Повість временних літ" сповіщає: "Придоша Святополк и Володимир, и Давид Игоревич, и Василко Ростиславичь, и Давнд Святославичь, и брат его Олег и сняшася Любячи на устроенье мира" ³⁶. Учасники з'їзду в Любечі бідкалися з приводу того, що половці завдяки міжкнязівському чварам безкарно грабують Руську землю, й постановили: "Ноне отселе ймемся в едио сердце". Далі була прийнята ще одна постановова: "Кождо да держить отчину свою: Святополк Кнев Изяславлю, Володимир Всеволожоу, Давыщ и Олег, и Ярослав Святославлю; а им же (далі поіменованим. — М. К.) раздаял Всеволод городи: Давыщу (Игоревичу. — М. К.) Володимир (Волинський. М. К.), Ростиславичема — Перемишль Володареви, Теробовлі» Василкови"³⁵.

Історики не раз звертали увагу на те, що в рішеннях Любецького з'їзду отчини чітко відділені від Всеволодович надань ізгоям. "Літописний переказ постанове Любецького з'їзду... знає лише три отчини: Изяславлю, Святославлю і Всеволожоу, а волості, що дістались молодшим князям, вважає даними за волею Всеволода"

Та чи існувала в реальності якась різниця між отчинами й Всеволодовими наданнями? Думаю, що ні. По-перше, вчорашні ізгої почувались в одержаних від київського князя володіннях повними господарями, що виявилось одразу після Любеча. По-друге, на що вказувалось вище, за ізгоями закріпили, по суті їхні отчини.

По-різному оцінювались у науковій літературі наслідки з'їзду в Любечі. Наведу лише дві протилежні за змістом думки знавців проблеми. М. С. Грушевський, відзначивши велике й принципове значення запровадження засад отчинності, скептично заявив: "Це був фінал концентраційної політики в її теорії, удар тенденціям збирання земель, виявленим по смерті Ярослава"³⁷. Б. Д. Греков, навпроти, позитивно оцінив наслідки Любецького з'їзду: "На цьому з'їзді вже абсолютно чітко була констатована наявність нового політичного ладу (отчинність у заміщенні столів. — М. К.) .З'їзд визнав цей факт основою подальших міжкнязівських відносин"³⁸.

Як не дивно, ніхто з тих істориків, хто наголошував на новаторстві рішень Любецького зібрання князів, а то й визначенні ними дальшої політичної долі Руської землі, наче не помітив (а не помітити це справді важко), що вони так і не були проведені в життя. Серед визначних сучасних вчених, здається, лише Б. О. Рибаків заявив, що "благородні принципи, проголошені в мальовничому дніпровському містечку, не мали гарантій і виявилися порушеними через кілька днів після урочистого цілування хреста в дерев'яній церкві Любецького замку"³⁹.

Найкраще спростовує думку щодо важливої ролі Любецького з'їзду в зміні принципів престолонаслідування, князівського володіння й самої системи політичних відносин на Русі перебіг подій, що розгорнулися негайно по його завершенні. Давид Игоревич не задовольнився Волинським князівством і почав підмовляти Святополка проти Мономаха й Василька Теробовльського, бажаючи привласнити собі землі останнього. При цьому Давид ігнорував обидва головних рішення Любецького "снema": зобов'язання князів "иматися в едио сердце" і непопушність володінь кожного Рюриквича.

Святополк дозволив Давидові втягнути себе в криваву історію з Васильком — він теж мав намір пожитися землями Ростиславичів. Але під тиском суспільної думки й з огляду на обурення вчинком волинського князя всіх південноруських князів київський володар змушений був відмежуватися від Давида й навіть разом з Мономахом 1097 р. вчинити демонстративний похід проти злочинця: "Идеть Володимир и Святополк на Давыда"⁴⁰.

Поміж дуумвірами пробіг холодок, а наступного року ледве не дійшло до збройного конфлікту між ними: "Приде Володимерь и Давыщ

(Святославич. — *М. К.*), и Олег на Святополка, и стаха у Городца, и сівориша мир"⁴¹. І все ж дуумвірат не був розірваний — цьому перешкоджала насамперед половецька небезпека, а тут ще й Русь могла знову перетворитися на поле великої міжусобної війни.

1100 і 1101 рр. були поведені князівські з'їзди у Витичеві й на Золотчі, що мали на меті припинення усобиць і згуртування сил проти половецьких ханів. У коротких літописних розповідях про них не відчувається узгодженості дій дуумвірів⁴² — принаймні, джерело на цьому не наголошує. На тих з'їздах поряд із Святополком і Володимиром на перші ролі висуваються троє Святославичів: Давид, Олег і Ярослав.

Однак уже 1102 р. дуумвірат дав себе знати на повну силу: "Святополк с Володимиром ряд имел, яко Новугороду (Великому. — *М. К.*) быть Святополчю и посадити сын свой в немь, а Володимеру посадити сын свой в Володимери"⁴³ (Волинському. — *М. К.*). Інші князі в тому ряду, що розділив сфери впливу й влади дуумвірів, участі не брали. Відтоді й до кінця свого правління в Києві Святополк діяв злагоджено з Мономахом. Знову й знову доводиться наголошувати на стабілізуючому впливі зовнішнього фактора (половецької небезпеки) у справі існування дуумвірату й зміцнення ним держави.

Характерною й пізнавальною з погляду розуміння структури управління Руссю є розповідь "Повісті временних літ" під 1103 р.: "Бог вложи в сердце князем рускым Святополку и Володимеру и снястася думати на Долобьске". Отже, спочатку дуумвіри думають удвох про долі Руської землі, а вже потім "послаша {Огятополк з Мономахом. — *М. К.*} ко Олгови и Давндови, глаголюща: "Повдите на половци"⁴⁴, за ними дуумвіри підняли проти кочовиків й інших князів Південної Русі.

Видаляючи чернігівських Святославичів серед інших південноруських князів, дуумвіри, можливо, якийсь час схилялися до думки залучити одного з них (Давида) до справ управління Руссю. Під 1100 р. "Повість..." повідомляє: "Идоша весне на половец Святополк и Володимер, и Давнд"⁴⁵. Однак навряд чи вони збиралися перетворювати свій дуумвірат на триумвірат — Давидові все ж таки відводилася другорядна, підвладна їм позиція. У розповіді про знаменитий переможний похід до Половецького степу 1111 р. спершу Святополк домовляється з Володимиром, а вже по тому "посласта (дуумвіри. — *А. К.*) ко Давыдови Святославичю, веляча ему (йти. — *М. К.*) с собою"⁴⁶. З рівним собі так не розмовляють. Швидше за все, йшлося про нейтралізацію та залучення до спільної антиполовецької справи неспокійних у недалекому минулому Святославичів. Вибір міг пасти на найбільш лояльного й врівноваженого Давида.

Коли 16 квітня 1113 р. десь "за Вышгородом" помер Святополк Ізяславич, в Києві зчинилося повстання проти його прислужників і лихварів, яким протегував князь. Тоді "свег (раду. — *М. К.*) створиша кмяне, послаша к Володимеру, глаголюще: "Поиди, княже, на стол отен и деден" . Се слышав Володимер, плакася велми, и не поиде, жаля си по брате"⁴⁷. Підкреслені слова буквально перекладаються: "...не пішов, горюючи по братові". Та вбачаю в них сумніви Мономаха у праві зайняти київський стіл, будучи навіть закликаним міським вічем. Адже за порядком родового старійшинства в Києві мав сісти Давид Святославич: і він, і його брат Олег були старшими від Володимира Всеволодича в роду Ярославичів. Лише після того, коли до Мономаха у Переяслав прийшло ще одне посольство від киян і вблагало його погодитися стати князем під загрозою повстання в стольному граді, "Володимер поиде в Киев"⁴⁸.

Сівши більше ніж у 60-літньому віці на великокнязівський стіл, Володимир Всеволодич перестає дбати про дотримання порядку родового старійшинства. Він не думає про об'єднання з Давидом Святославичем у дуумвірат або з ним і його братом Олегом — у триумвірат.

Поступово в літопису стає помітним наростання волі Мономаха до проведення в життя засад отчинності — звичайно, у власних інтересах й інтересах своєї родини.

Найбільш переконливим свідченням на користь такої думки є переведення 1117 р. Володимиром свого старшого сина Мстислава з Новгороду Великому ближче до Києва — у Білгород. Його намір передати стіл як "отчину" Мстиславу В обхід порядку родового старійшинства добре зрозумів Ярослав Святополчич і, певно, висловив незадоволення. Цього вистачило, щоб Володимир на чолі коаліції покірних йому Святославичів і Ростиславичів пішов на Ярослава, котрий правив тоді у Володимирі-Волинському, втихомирив його і вказав йому його справжнє місце — місце свого васала: "И наказав его Володимер о всем, веля ему к себе приходити: "Когда ты позову!"⁴⁹. Ця формула означала беззастережний васалітет Ярослава щодо Мономаха.

Вже перші кроки Володимира як великого князя київського демонструють його прагнення до необмеженої влади, до відновлення централізованої монархії його діда Ярослава: "Того же лета посади (Мономах. — М. К.) сина своего Святослава в Переяславле, а Вячеслава (іншого сина. — М К.) у Смоленське". Далі він перевів до Переяслава ще одного сина — Ярополка, залишивши до часу старшого, Мстислава, в Новгороді⁵⁰ — другій, північній, столиці Русі.

Проте час від часу Володимир демонстрував свою прихильність до давнього союзу з Давидом і Олегом Святославичами, що виявилось у розповіді Нестора про перенесення мощів Бориса й Гліба 1115 р.⁵¹ Та немає підстав вважати їх скільки-небудь рівноправними партнерами Мономаха в державних справах.

Подібно до свого прадіда Володимира й діда Ярослава Володимир Всеволодич на власний розсуд переміщував князів з однієї волості до іншої, а то й відбирав їх, не дуже-то рахуючись із засадами отчинності. 1117 р. він відняв у Гліба Всеславича Мінськ, а наступного року послав княжити до Володимира-Волинського свого сина Романа⁵², наче забувши, що там уже сидів Ярослав Святополчич, тим самим позбавивши останнього волості, а Ізяславичі здавна вважали Волинь своєю отчиною. Під 1119 р. Мономах знову — й на цей раз остаточно — відібрав Мінськ у Гліба, "самого приведе Къеву", де той скоро помер⁵³ (напевне, у в'язниці).

Отже, Володимир Всеволодич зумів великою мірою відновити одноосібну й централізовану монархію на Русі. Цьому особливо сприяла його багатолітня успішна боротьба проти половецьких ханів, яких він розбив і відігнав далеко за Дон.

Серед численних висловлювань істориків минулого про правління Мономаха на Русі ціквими й перспективними уявляються міркування О. Є. Преснякова. Він відзначив, що доба, за якої Мономах прийшов до влади, характеризувалась боротьбою двох засад: отчини й старійшинства, причому отчинний порядок пестолонаслідування, на думку вченого, брав гору над родовим. "Перед Мономахом, — пише О. Є. Пресняков, — стояло два завдання: закріпити за собою Київ і відродити старійшинство, надавши йому значення династичного привілею свого потомства". Об'єднавши під своєю владою західні волості й володіння, що охоплювали з півночі й півдня чернігівські землі Святославичів, рід Мономаха зберіг роль панівної сили в політичній системі Русі. "Так відновив Мономах — точніше, вперше здійснив на ділі — ідею старійшинства в землі Руській. Мстиславу лише залишалось добудувати розпочатий батьком дім"⁵⁴. Перед нами тонке спостереження над політичною лінією Володимира Всеволодича, котрий прагнув узгодити й якимось чином об'єднати два різних, багато в чому протилежних порядки престолнаслідування й заміщення столів: родовий і отчинний.

О. Є. Пресняков полемічно зауважив також, що "Мономах відновлює централізуючий вплив Києва на хрामину Давньої Русі, яка розсипалася".⁵⁵

О. Є. Толочко заперечує думку О. Є. Преснякова, що зміна династії означала повернення до старійшинства (щоправда, вже дещо іншого, ніж традиційне, родове). Він вважає, що правління Мономаха та його синів було дотриманням "отчинних" рішень Любецького з'їзду; що Володимир Всеволодич лише "продовжив традиції князювання Святополка"^{*56}. Все вищенаписане мною про характер князювання Мономаха й відновлення ним відносно централізованої монархії не дозволяє погодитися з такими твердженнями.

Протягом більшої частини своєї тривалої політичної кар'єри Володимир Всеволодич активно дотримувався принципів родового старійшинства, що відіграло роль і в добровільному відданні Києва Святополку, а Чернігова — Олегові, і в самому характері його вокняжіння в Києві. Але в інтересах централізації держави й запобігання новим усобицям він, зробившись великим князем київським, починає віддавати перевагу отчинності —принаймні, у справі заміщення київського стола, розуміючи тепер родове старійшинство, мабуть, як старшинство власної родини.

Джерела дають підстави вважати, що перед смертю Мономах склав заповіт ("ряд"), в якому розділив землі поміж синами: "И снове его розидошася каждо в свою волость, с плачем великом, идеже бяше комуждо их раздал волость... Мьстислав, старейший сын его, седе на столе в Кмеве, отца место рвоего, мая в 20"⁵⁷ (1125 р. — М. К).

Зважаючи на характеристику, яку дано в Суздальському літописі князюванню Мстислава в Києві (1125—1132) і з якої ясно, що на час його кончини Мономашичі володіли Києвом, Переяславом і Новгородом Великим⁵⁸, О. Є. Пресняков зауважив, що "справа йшла до утвердження за однією з ліній Мономахового потомства виключних прав на володіння Києвом, Переяславом і Новгородом"⁵⁹.

Додам до цього, що всередині клану Мономашичів до 40-х років XII ст. при розподілі князівських столів все ж таки дотримувалися порядку родового старійшинства. Та як тільки він 1146 р. був порушений Ізяславом Мстиславичем, котрий сів на київський престол в обхід старших у роді —своїх дядьків Вячеслава та Юрія, це завдало непоправної шкоди пануванню нащадків Мономаха на Русі, централізації держави й знаменувало початок феодалної роздробленості на Русі.

¹ Див., напр.: Черепний Л. В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X —начала XIII вв. // Исторические записки. — Т. 89. — М., 1972. — С. 361-Толочко. Ц. П. Древняя Русь. — К., 1987. — С. 92.

² Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси // Лекции по русской истории. — М., 1993.—С. 44.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. 2. — С. 71.

⁴ Повесть временных лет. — 4. 1. Текст и перевод. — М.; Л., 1950. — С. 135.

* Літописець розповідає, як перед смертю Ярослав сказав улюбленому синові Всеволоду: "Сыну мой!.. Аже ты, подасть Бог, приять власть стола моего по братьи своей, с правдою, а не с насильем..." (Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 142). Ще В. Й. Ключевський слушно побачив у цих словах свідство того, що Ярослав ряд 1054 р. передбачав передання Києва за принципом від старшого брата до наступного за віком, тобто за порядком родового старійшинства (В. О. Ключевський. Сочинения в девяти томах. — Т. 1. — М., 1987. — С. 183).

⁵ Повесть временных лет. —Ч. 1. — С. 142.

⁶ Там же. —С. 135.

⁷ Грушевський М. Назв. праця. — С. 71.

⁸⁻⁹ Повесть временных лет; — Ч. 1. — С. 135.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

¹² Там же. — С. 136.

¹³ Там же.

- ¹⁴ Розгляд літописних текстів з цієї теми див.: Грушевський М. Назв, праця. — С. 77; Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 49.
- ¹⁵ Повесть временних лет. — Ч. 1. — С. 171; Див.: Грушевський М. Назв, праця. — С. 75.
- ¹⁶ Див., напр.: Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984. — С. 68.
- ¹⁷ Повесть временних лет. — Ч. 1. — С. 136.
- ¹⁸ Там же. — С. 143.
- ¹⁹ Див., напр.: Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 34.
- ²⁰ Ключевский В. О. Указ. соч. — С. 184.
- ²¹ Грушевський М. Назв, праця. — С. 81.
- ²² Рибяков Б. А. Первые века русской истории. — М., 1964. — С. 129—130.
- ²³ Толочко П. П. Указ. соч. — С. 94.
- ²⁴ Повесть временных лет. — 4. 1. — С. 160 (тс сталося 1084 р.)
- ²⁵ Там же. — С. 143.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Див., напр.: Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 391.
- ²⁸ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 143—144.
- ²⁹ Там же. — С. 144.
- ³⁰ Там же. — С. 148.
- ³¹ Там же. — С. 149.
- ³² Там же. — С. 161.
- ³³ Там же. — С. 150.
- ³⁴ Там же. — С. 170.
- ³⁵ Там же. — С. 170—171.
- ³⁶ Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 50.
- ³⁷ Грушевський М. Назв, праця. — С. 90.
- ³⁸ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1953. — С. 500.
- ³⁹ Рибяков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 449.
- ⁴⁰ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 175.
- ⁴¹ Там же. — С. 180.
- ⁴² Там же. — С. 181, 182.
- ⁴³ Там же. — С. 182.
- ⁴⁴ Там же. — С. 183.
- ⁴⁵ Там же. — С. 187.
- ⁴⁶ Там же. — С. 190.
- ⁴⁷ Там же. — С. 196.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Там же. — С. 202.
- ⁵⁰ Там же. — С. 197.
- ⁵¹ Там же. — С. 193.
- ⁵² Там же. — С. 202.
- ⁵³ Летопись до Ипатьскому списку. — Спб., 1871. — С. 205.
- ⁵⁴ Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 63, 69.
- ⁵⁵ Там же. — С. 393.
- ⁵⁶ Толочко П. П. Указ. соч. — С. 41.
- ⁵⁷ Летопись по Ипатьскому списку. — С. 208.
- ⁵⁸ ПСРЛ. — Т. 1. Лаврентьевская летопись. — Вып. 2. Суздальская летопись по Лав-

С. Д. СВОРАК (Івано-Франківськ)

Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період

Природний процес національного самоусвідомлення українського народу обтяжений як внутрішніми, історико-географічного характеру чинниками, головним з яких була його тривала бездержавність, так і зовнішніми, зокрема експансіоністською політикою сусідніх держав, які, захопивши на якийсь період українські землі, позбавляли українців права на свою національну культуру та мовну ідентичність.